

Első dolgozatok

POÓR JÁNOS

A. L. Schlözer történetszemléletéről

Talán nem fölösleges utalni rá, hogy Schlözer közel negyven éves tanári tevékenységének színtere, a göttingai egyetem a 18. század utolsó harmadában a magyar nemesség és értelmiség egyik fontos szellemi központja is volt. Az egyetem és Magyarország kapcsolatai a század 80-as éveiben, Schlözer munkásságának fénykorában erősödtek fel. Az egyetem történész, statisztika és politika professzora nemcsak mint a híres intézmény tanárainak egyike, hanem mint Magyarországon is rendszeresen olvasott – Magyarországgal kiemelt jelentőséggel foglalkozó – folyóiratok szerkesztője külön vonzóerőt is jelentett a magyar diákok számára. Ismertek és nagyrabecsültek voltak Magyarországon történeti, államelméleti művei, különösen „Északi történet”-e, melyben az ország történetével, a finnugor nyelvrokonság kérdéseivel is foglalkozott. Több tanítványa játszott a későbbiekben jelentősebb szerepet a magyar politikai vagy tudományos életben: Podmaniczky József, Berzeviczy Gergely, Rát Mátyás, Budai Ézsaiás, Schwartner Márton, Engel János Keresztély.¹

Schlözer lelkész családban született (1735 Jagstadt) és pályáját is teológusként kezdte a wittenbergi egyetemen. Doktori disszertációját még teológiából írta *De vita Dei* címmel.² Átkerülve a göttingai egyetemre (1754), teológiai érdeklődése háttérbe szorult, történelemmel, statisztikával, filológiával kezdett foglalkozni. Legnagyobb hatást közvetlen pártfogója, a történész professzor Michaelis és a statisztikát előadó Achenwall gyakorolta rá. A keleti történelem iránt egyre határozottabban formálódó érdeklődésének megfelelően – egyben a korabeli ideális tudós-eszménynek eleget téve – hosszabb keleti utazást tervezett a már húsz évesen több nyelvet beszélő Schlözer. A keleti tanulmányút előtti két év svédországi házitánítóskodás (1756–1758) az utazás anyagi feltételeit volt hivatott előteremteni. Göttingába való visszatérése után tudatosan készült az utazásra (ekkor tanult meg arabul), amelyet azonban elnapolt, majd mint később kiderült, végleg megakadályozott a közel nyolcéves pétervári tartózkodás. A Pétervári Akadémia történész professzora, Müller már elkezdett, majd abbahagyott történeti forráskiadói tevékenységéhez Michaelistól kért segítő társat. Így került Schlözer Pétervárra 1761-ben. Feladata – a már 1732-ben elkezdett *Samlung russischer Geschichte* című forráskiadvány szerint (ezt folytatta Müller 1758-tól)³ – orosz történeti források publikálása volt, Müller segítő társaként.⁴ A kezdeti együttműködést azonban hamarosan ellenségeskedés váltotta

¹ *H. Balázs Éva*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. *Századok*, 1963. 1187–1204. l. és ugyanő: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795. Bp., 1967. A göttingai egyetem és Magyarország kapcsolataira lásd: *Dümmert Dezső*: Göttinga és a magyar szellemi élet. *Filológiai Közlöny*, 1961. 3–4. sz. és *Borzák István*: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp., 1955.

² *F. Frensdorf*: Schlözer. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXI. Leipzig. 1890. 568. Frensdorf munkája Schlözer életének tényszerű leírása. Schlözer életére lásd még *u.ő.*: *Von und über Schlözer*. Berlin. 1909. Schlözer önéletrajza: August Ludwig Schölzers öffentliches und Privatleben, von ihm selbst beschrieben. Göttingen. 1802. (ennek orosz fordítását használtuk). *Fia, Christopher Schlözer* munkája: *August Ludwig von Schölzers öffentliches und Privatleben*. Leipzig. 1828. I–II.

³ *Slecer*: *Nesztor*. Russzkije letopiszi na drevle-szlavjanszkom jazüke. 1809. I. mna. (az orosz kiadás oldalszámait betűk jelzik).

⁴ *Obscsesztvennaja i csasztznaja zsziny Avgusztja Ludoviga Slecera, im szamim opiszzannaja. Szanktpeterburg*, 1875. 3, 44. (a továbbiakban: *Önéletrajz*). Schlözer oroszországi tevékenységére

fel. Az ambíciózus fiatal tudóssal szemben presztízsét féltő Müller egyre inkább akadályozta az önálló koncepcióval jelentkező, a famulusságon túllépni akaró Schlözer tevékenységét.

Éles harcot kellett vívnia – mind emberileg, mind tudományos téren – Lomonoszovval is, az ébredő (részben jogosan németellenes) orosz nemzeti öntudat képviselőjével. Kettejük konfliktusa, amely egy időben Schlözert egzisztenciálisan is veszélybe sodorta, mintegy szimbóluma volt az orosz tudományos élet külföldi irányítottsága ellen megindult nemzeti kulturális mozgalomnak. „Schlözernek sokat kell még tanulnia, hogy az orosz történelem professzora legyen”, mondta Lomonoszov – ha hihetünk Schlözer önéletrajzának –⁵, és minden erejével akadályozta akadémiai alkalmaztatását. Támadta Schlözer orosz nyelvtanát, normann-elméletét, a nyugati hatások túlhangsúlyozását az orosz történelemben, Schlözer viszont az ő „Kratkij rosszizszkij letopiszec” című történeti munkájáról nyilatkozott leicsinylően.⁶ A nagyhatalmú Lomonoszovval szemben azonban megfelelő háttországa volt Oroszországban Taubert, az akadémiai kancellária vezetője. Neki köszönhette még 1762-ben adjunktusi kinevezését és magántanári állását Razumovszkij herceg iskolájában. Ennél is fontosabb azonban Michaelis atyai pártfogása, melynek eredményeképpen Schlözer már 1764-ben megkapta egyetemi professzori kinevezését. Lomonoszovval szemben pedig maga II. Katalin védte meg s 1765 januárjában, már mint a Pétervári Akadémia rendes tagja, biztos egzisztencia birtokában folytathatta történeti kutatásait.⁷ Több Oroszországban írt műve közül⁸ kiemelkedik a „Neuverändertes Russland”, de itt gyűjtötte az anyagot egyik legnagyobb hatású művéhez, az „Északi történethez” is. Pétervárott kezdte el egyetemes történeti és statisztikai előadásait, majdani göttingai fő kollégiumait.

Oroszországi munkásságának kétségtelen sikerei ellenére fő célja a göttingai egyetem tanári állásának elnyerése volt. Az egyetem szabad szellemében és jól felszerelt könyvtárban látta a tudományos munka feltételeinek igazi biztosítékát, sőt az összegyűjtött orosz történeti források kritikai kiadásának egyetlen lehetőségét; nem különben csábították a Göttingából könnyebben realizálható európai utazások. Mint annyiszor, most is Michaelis segítette: 1769-ben Schlözer a göttingai egyetem rendes professzora lett, egyúttal engedélyt kapott a Pétervárról való hazatérésre.⁹

Pályája Göttingában egyenletesen felfelé ívelt. Először történelmet adott elő, majd 1772-ben átvette volt tanárától, Achenwalltól a statisztikai és politikai előadásokat. Mellékesen, a korabeli egyetemi szisztémának megfelelően útleíró, újságolvasó stb. kollégiumokat tartott. Az 1770-es évektől volt olyan év, hogy háromszáznál is több beiratkozott hallgatója volt. (A göttingai egyetem átlagos létszáma 1770–90 között nyolc- kilencszáz fő.¹⁰)

lásd: August Ludwig v. Schlözer und Russland. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, Band IX. Berlin. 1961 (szerk. Eduard Winter); Ломоносов–Шлөзер–Паллас. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, Band XII. Berlin. 1962 (szerk. Eduard Winter) tanulmányai közül *E. Winter*: Schlözer und Lomonosov; *A. A. Zimin*: Schlözer und die russische Chronistik; *L. Müller*: Schlözer und die Nestor-Chronik; *C. Grau*: Zur Stellung Tatischevs, Lomonosovs und Schlözers in der russischen Geschichtsschreibung; és *L. Richter*: Über Schlözers Beitrag zum deutschen Rußlandbild in den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts.

⁵ Önéletrajz, 193.

⁶ Schlözer und Russland, 5–10.

⁷ Schlözer nem felejtette el leróni háláját II. Katalinnak (Neuverändertes Russland oder Leben Chatarina der Zweiten. I. Riga und Mittau. 1771, Vorrede) és később is II. Frigyes, II. József és III. Gusztáv mellett II. Katalin kormányzatát tekinti államideálja megtestesítőjének. Katalin orosz állami szolgálatot is felajánlott Schlözernek, aki azonban a tudományos pályát nem akarta a politikusi-val felcserélni, bár „ha az élet nem kárpótol volna, sose tudnám magamnak megbocsátani, hogy nem fogadtam el”, – írta önéletrajzában.

⁸ Ob izbranyii koroljev v Polse, 1764; Probe russischer Annalen. Bremen–Göttingen. 1768; Tableau de l’histoire de la Russie. Göttingen. 1769.

⁹ 1765/66-ban már majdnem egy évet Göttingában töltött szabadságon. A végleges hazautazást azonban nehezítette, hogy nem vihette volna magával az orosz forrásokról készített jegyzeteit (Önéletrajz, 211). 1769-ben azonban a jegyzetanyagát magával víve távozhatott Pétervárról.

¹⁰ *Frensdorf*: Schlözer. 593.

Európaszerte – Magyarországon is – ismertté tették nevét folyóiratai: Briefwechsel meist statistischen Inhalts (1774), Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts (1776–1782), majd ezt folytatta Statsanzeigen címmel (1782–1794). Göttingában írta legjelentősebb műveit: Vorstellung seiner Universalhistorie. Göttingen und Gotha, 1772–1773.; Weltgeschichte nach ihren Hauptteilen im Auszug und Zusammenhange. Wien, 1786.; Allgemeines Statsrecht und Statsverfassungslere. Göttingen, 1793.; Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–II–III. Göttingen, 1795–1797.; Theorie der Statistik. Göttingen, 1804., emellett több kisebb jelentőségű munkát.¹¹

Kiterjedt tudományos tevékenysége számos elismerésben részesült: udvari tanácsosi, titkos tanácsosi, I. Sándortól orosz nemesi címet kapott, levelezett Kaunitz-cal, Zedlitz-cel, Hertzberggel, hívták a hallei egyetemre, díszdoktora lett a katolikus innsbrucki egyetemnek, itáliai útja során fogadta a későbbi II. Lipót, folyóiratára egész Európában figyeltek, az angol királyi család tagjai látogatták házáat.

Emellett azonban nem volt híján ellenségeknek sem, a göttingai egyetemen Heyne, Gatterer, Kästner, Göttingán kívül Herder, Thunmann, Emin, Ewers támadták, a göttingaiak inkább személyes, az utóbbiak tudományos téren.¹² Statsanzeigen c. folyóirata mindvégig a támadások keresztjében állt. A betiltás – többszöri kilátásba helyezés után – végülis 1794-ben, a jakobinus diktatúra idején következett be: hallgatólagos fő oka Schlözernak a francia forradalom korai korszaka iránti szimpátiája volt. Schlözer forradalom iránti szimpátiája azonban még az első éveket illetően sem volt egyértelmű. Nem a forradalmi tömegmozgalommal szimpatizált, azt csak a francia kormányzat reformok iránti érzéketlensége – szükségyszerű, negatív – következményének tartotta, amitől – írja – „minket németeket őrizzen meg az isten”¹³ és már 1789-ben úgy vélte, hogy a franciák döntő többsége „máris átkozza magát” vétkes könnyelműségéért.¹⁴ A francia forradalmat reálisan létező társadalmi problémák szükségyszerű, de negatívvá váló – „csöcselék diktatúrájába” torkolló – megoldási kísérletének tartotta, olyan intő példának Európa államai számára, ami felvilágosult reformok általi javításokkal kerülhető és kerülendő el.

Folyóiratának betiltásával Schlözer visszavonult az aktív politikázástól, a koalíciós háborúk, a napóleoni korszak, különösen pedig Poroszország bukása kiábrándították a felülről irányított felvilágosult államot békés reformokkal megteremteni kívánó Schlözert. A századforduló idején már csak a tudományos munkára összpontosított, az erdélyi szászokról írt három és a Nesztor krónika öt kötete élete utolsó korszakának eredménye.

*

Amikor rátérünk Schlözer történelemszemléletének vizsgálatára, nem a forrásait kutatjuk, hanem az eredmény az, amit megkísérlünk bemutatni.

Schlözer emberről és történelemről alkotott nézetei, hangsúlyozott törekvése ellenére, hogy a történelmi ismereteknek a dolgok természetéből és a történelemből kell eredniük¹⁵ – deduktívak. Az ember és a történelem megítélésekor ugyanis regulatív elve: a saját korához való politikai viszonyát meghatározó legyen. Célkitűzése: az ember és a történelem törvényszerűségeinek tanulmányozása által irányelveket adni a jelen politikusainak (a cselekvéshez) és gondolkodó egyéniségeinek (a tisztánlátáshoz), a megvalósítás során azonban megfordul a dolog és a múlt törvényszerűségeit, jellegzetességeit a jelenhez való viszonyulás utalja ki. A jelenhez való *kritikai* viszony, ami bonyodalmakat okoz. A

¹¹ Summarische Geschichte von Nord-Afrika. Göttingen. 1775; népszerű formában, gyerekek számára is átdolgozta világtörténetét, egyben ez az egyetlen magyarul is megjelent műve; A világ történeteinek tudományára való előkészület. Soprony. 1795 (fordította Német László, Schlözer volt tanítványa).

¹² Ch. Schlözer: i. m. 342–346; Frensdorf: i. m. 578; Schlözer: Nesztor. V. XVI.

¹³ Statsanzeigen. XVI. kötet 64. füzet 49. cikk 457. l. (a továbbiakban Statsanzeigen XVI. 64:49. 457.)

¹⁴ Statsanzeigen. XIV.53:11.94.

¹⁵ Schlözer: Allgemeines Statsrecht und Statsverfassungslere. Göttingen. 1793. 27 (a továbbiakban: Statsrecht.)

múlnak, a történelemnek ugyanis ezáltal olyan képet „kell” felmutatnia, aminek törvényszerű konzekvenciájaként a 18. sz. végének – Schlözer szerint feltétlenül szükséges – reformtörekvései is levezethetők. Végsősoron egyszerű dologról van szó, egy előfeltevés konzekvenciájáról: Schlözer saját korában (nagyrészt az angol alkotmányos monarchia idealizált képe alapján) számos reformot tartott megvalósítandónak, de ehhez (a szemléletesség kedvéért leegyszerűsített hasonlattal: a közjog mintájára) nem tartotta elegendő alpnak a hibák racionális felismerését, hanem szükségesnek látta, hogy ezeknek a reformoknak a történelemben felmutatott emberi természettel való megfelelését is ki-mutassa.

A „természeti emberből” levezetett törvényszerűen fiktív emberi-természet kép a felvilágosodás gondolkodója számára kulcskérdés: a történelem ahistorikus kezdete, a jelennel szemben támasztott követelmények vezérlő elve. Schlözernek a természeti állapotról alkotott nézetei Achenwall és Michaelis által közvetítetten a természetjogi iskola tanaira nyúlnak vissza, pozitívan Pufendorfra és Grotiusra, negatívan Hobbes-ra¹⁶, de nem mondtak ellent az emberi természetet normaként kezelő felfogásnak Montesquieu, Helvetius, Voltaire tanai sem, akikre Schlözer többször is hivatkozik. Rousseau historizált-közömbös természeti állapot képének nincs hatása Schlözer eszmerendszerére, bár Rousseau műveit is jól ismerte és az államjogról írott művében külön fejezetet szentelt a rousseau-i népszuverenitás-elmélettel való polémiának.

A természeti állapot az a terület, ahol meg lehet alapozni a jelen embereszmény alapjául szolgáló kizárólag természeti (tehát öröknek is vehető) elvek szerint meghatározott ember-képet. Persze ez az ember-kép csak alap, de milyenségétől függ, hogy az államot a természeti állapotú ember ellenére (Hobbes), vagy természete konzekvenciájaként (Grotius, Pufendorf) vezetik le, vagy pedig mint Rousseau-nál, a természeti állapot alternatív, azaz a realizált, abszolút elvetendő történeti fejlődéssel szemben a társadalmi szerződésben megteremteni kívánt állami berendezéséhez is lehetséges alap.

Schlözer történetiszemlélete sok területen a Bibliához kötődik. Az embert Isten hatezer év előtti teremtményének tartotta,¹⁷ Isten azonban az ember meghatározásakor már nem kap a teremtő aktuson túli szerepet. Olyannyira nem, hogy a teremtett ember kezdetben legfontosabb jellemzőinek, a nyelvnek és az észnek is híján van, létében az állatokkal mutat feltűnő hasonlatosságot.¹⁸ Jellemzője a fájdalommal szembeni érzékenység és a meglegedettségre – vidámságra törekvés. Schlözer az ember kiemelkedését az állati létből, az útját az igazán emberi létig, – ami nála csak az államközösségbe való lépéssel valósulhat meg –¹⁹ emberi ösztönök, hajlamok (Instinkt, Trieb) fokozatos aktivizálódásával képzelte el. A hajlamoknak és ösztönöknek kiemelt jelentőségük van. Amennyiben ugyanis azok mint az ember embermivoltából eredő meghatározottságok tételeződnek, a működésükből fakadó emberi sajátosságok evidenciaként kezelhetők és egy sor emberi ösztön bevezetésével tetszőleges ember-kép alakítható ki.

Az emberréválás útjának első fontos állomása az ősemberben „hamarosan megfeszülő rugónak”, a tevékenységnek a megjelenése (ezt Schlözer nem írta pontosan körül). A primitív, állati öröm (Lust) vágyat ezzel egyidejűleg felváltja a boldogságra (Glück) törekvés – szintén nem pontosan megfogható – már emberre jellemző kategóriája.²⁰ Az egyéni boldogságot kereső embertől (minden ember lényegi sajátossága ez Schlözernél)²¹ azonban még több irányba lehetne nyitni a rendszert, akár a bellum omnium contra omnes felé is, az „emberiség ügye ellen” író Hobbes-tól viszont – láttuk – Schlözer elhatárolta magát. A természeti állapot nála nem a mindenki harca mindenki ellen állapota,

¹⁶ Az államelmélet irodalmát áttekintve írja többek között: „A 30 éves háború alatt lépett fel Grotius az emberiség ügyéért, Hobbes és Graswinkel pedig az ellen” (Staatsrecht, 86).

¹⁷ Schlözer: Vorstellung der Universalhistorie. Zweite, veränderte Auflage. Göttingen. 1775. 268 (a továbbiakban: Universalhistorie).

¹⁸ Staatsrecht, 31, 33.

¹⁹ „A politikai kapcsolatot az emberiség anyja és az államon kívül sohasem lett volna ember az ember” (Universalhistorie, 231).

²⁰ Az egyéni „boldogságra törekvés minden emberi tett és speciális ösztön forrása” (Staatsrecht, 34).

²¹ Schlözer: Theorie der Statistik. Göttingen. 1804. 30 (a továbbiakban: Statistik).

sem az ösztönök szintjén, sem később, a fokozatosan bontakozó emberi ész felismerése alapján: „Az ember nem tagadhatja” – írta –, „hogy a másik ember hozzá hasonló lény, következésképp azt, vagyis magát a másik énjében szeretni fogja, érdekelni fogja annak fájdalma, öröme.”²² Ez az ember természetébe dedukált társulási hajlam a későbbiek során az ész által is megerősítést nyer. Azonban még ennél is tovább mehetünk. A közösségi, társadalomalkotásra irányuló hajlam Schlözer rendszerében nemcsak az ember természetéből, ösztöneiből, ésszerű felismeréséből következő pozitív törekvés, hanem a szükségleteit egyedül kielégíteni nem tudó ember gyengesége által negatívan is megerősítették: „Gyenge a magányos természeti ember a gyakran ellenséges természettel, az állatokkal és az állati természetű emberekkel szemben. Következésképpen a természeti állapotban nincs szabadság . . . e gyengeség érzése folytán az ember közösségekbe menekül.”²³ A magány gyengesége kényszeríti, eredendően szociális hajlama pedig lehetővé teszi az ember számára a közösségekben való egyesülést. Ez a természeti állapotkép, amit Schlözer megrajzolt, alkalmas arra, hogy szükségyszerűségként tüntesse fel az ember közösségekbe törekvését, de ugyanakkor azok első formáinak – házi és polgári közösség – létrehozásához elégségesnek tartsa az ember pusztai ösztöneit.²⁴ Ha az első két közösségi forma megalapításakor nem is zárja ki az ész működésének lehetőségét, azok lényegi sajátosságának mégis azt tartja, hogy tisztán természeti törekvések logikus eredményeként jönnek létre. A tisztán természeti társulási hajlamból tehát Schlözer még nem az államot vezeti le. Az állam ugyanis rendszerében, túl azon, hogy szükségszerű, minőségileg is magasán a természeti állapot fölött álló képződmény, ezért nem akarván azt az ösztönszinthez rendelni, állam előtti közösségi formákat vett fel rendszerébe, amelyekben mintegy megérnek az állam előfeltételei. Ezek a házi közösség (a házastársi, családi viszony) és a sokkal fontosabb polgári közösség.

Mi a polgári közösség?

Az az állapot, ahol „a családok gyengeségük érzete miatt egyesülnek . . . együtt gondoskodnak szükségletük kielégítéséről, együtt úzik az ellenséget. Mégis minden családfő a saját ura marad . . . senki sem parancsol köztük, csak tanácsol.”²⁵ A polgári közösség egyúttal az ember tapasztalati felismeréséből is fakad: „amennyiben egy kis társaság is erősíti őt, egy nagyobb – az emberi erők különbözősége folytán – még több előnyt biztosít . . .”²⁶ A polgári közösségnek két nagyon fontos feladata van. 1. A még „pusztából hozott törvények” hatásosabb védelme, 2. a magasabb szintű közösségi együttéléshez szükséges új pozitív törvények megalkotása és betartása. A pusztából hozott törvényeken Schlözer nem ért más, mint az emberi együttélés természeti szabályait: boldogságra törekvést, védelmet a külső ellenséggel szemben, a másik ember iránti szeretetet, azaz a természeti törvényt. Ez azt jelenti, hogy az ösztönök a természeti törvény elveinek felelnek meg, a későbbiek szempontjából pedig alapvető fontosságú, hogy a természeti törvény és az ösztönök megfelelnek az ész által felismert törvényszerűségeknek is.²⁷ A pozitív törvények pedig nem mások, mint az emberek által hozott – olyan együttélést szabályozó – jogszabályok, amelyek már nem vezethetők le csak az ember ösztöneiből, hajlamai-ból, hanem a politikai közösségben való életet az ész alapelvei szerint irányítják (illetve kell, hogy irányítsák).

A polgári közösség differencia specifikuma a természeti állapot és a házi közösséghez viszonyítva: pozitív törvények léte és fokozatos gyarapodása; az államhoz képest viszont az, hogy a már meglévő és a közösség létszámának, erejének növekedésével egyre fontosabbá váló pozitív törvények betartásához nincsenek intézményesített szervei. Átmeneti állapot a még csupán az ösztönei által kijelölt úton jár, illetve a saját magának törvényt szabó és azt tagjaival szemben érvényesítő közösségi formák között. A polgári közösség klasszikus formájában: „Biztos, állandó élet, zavartalan gondosko-

²² Staatsrecht, 38.

²³ I. m. 37.

²⁴ „Az első két közösség, a házi és a polgári, a pusztai ösztönökből megmagyarázhatók, a harmadikba (az államba – P. J.) való átmenet során már a gondolkodó tapasztalatnak kellett hatnia” (Staatsrecht, 5).

²⁵ Statistik, 28.

²⁶ Staatsrecht, 63. és köv.

²⁷ Az ész elvei alapján – pozitív törvények alkotásával – berendezkedő állam ezáltal nem az ember ösztönei, hajlamai ellenére, hanem mint azoknak megfelelő jöhet majd létre.

dás a jövőről és a jobbá levésről. Idegenek ezreinek segítségét élvezzi az ember és kedvére (értsd: kényszerítés nélkül) nyújt maga segítségét.”²⁸

Azonban ez, a fennmaradását csak tagjainak belátására, józan ítélőképességére és becsületességére alapozó közösség huzamosan nem maradhat fenn. Ha léte megfelel is az ember természetes ösztöneinek és bontakozó értelmének, nem felel meg minden ember (esetleg a többség) törekvésének. A boldogságát kereső ember nem feltétlenül látja be, hogy törekvésének határt szab a másik embernek ugyanerre való joga, s ha az egyéni érdekek a közösség érdekei fölé nőnek, a sanctiós jogok híján levő polgári közösség anarchiába torkollik.

Schlözer állítja tehát: 1. Az emberi nem arra hivatott, hogy békés, polgári egyéni boldogságát biztosító közösségekben éljen, melynek reális lehetőségét az ember szociális természete biztosítja és az egyetemes észtörvény is erre ösztönöz. Csak közösség biztosíthatja a polgárok boldogságát és így a közösségi élet minden ember érdeke. 2. Állítja viszont, hogy nem minden ember (sőt a többség nem) képes felismerni saját érdekeit, azokon csak önnön vágyainak korlátlan kielégítését érti. Állítja azonban azt is, hogy ez utóbbi nem az ember igazi természete, hanem annak elfajulása.²⁹ Schlözer nagyon tudatosan jutott el ehhez a dilemmához. Feltételezte a közösségi életet, mint az ember természeti törvények meghatározta törekvéseinek célját, egyúttal viszont azt, hogy az pusztán a természeti törvényekre (ösztönökre) alapozva csak felemás lehet, azaz: megteremthető a közösség, de huzamosan nem funkcionálhat. E dilemma feloldásaként lép be az állam, azzal az előfeltevéssel, hogy a politikai-hatalmi szervezet túlléphet a polgári közösségek anarchiáján és az embert pozitív törvényekkel visszavezetheti, már minőségileg magasabb fokon a békés közösségi élethez. A politikai állam keretein belül (és ezzel a felvilágosodás számos gondolkodójának nagy dilemmáját kerülte el – meg) állította az emberi nem összes képességei kifejlődésének lehetőségét (nem valóságát). A feladat (lévén, hogy az állam abszolút evidenciaként, mint az emberiség fennmaradásának kerete tételeződik) annak ésszerű berendezésére, vagy ha ez nem történt meg, az ész alapelveinek megfelelő reformálására redukálódik.

Ennek a felfogásnak az alapja: Schlözer saját korához való viszonya. Meggyőződése volt, hogy a pozitív emberi együttélést csak az állam biztosíthatja és az államnak van egyedül lehetősége a szükséges reformok megvalósítására forradalom és anarchia elkerülésével. Konkrét példája erre az angol alkotmányos monarchia³⁰, a német államok egy részében megindult felvilágosult reformtörekvések³¹, II. Frigyes („aki a trónról hirdeti, hogy az uralkodó az állam első szolgája”³²), II. József és II. Katalin reformrendeletei. A felvilágosult abszolutizmus iránti illúzióiból következő történetiszemléletének államközpontúsága, olyannyira, hogy a civilizált emberi életet csak az államban tudja elképzelni: „azon kevesek, akik még nem így (államban) élnek, vadak”, tehát ez a közösségi forma az ember mivoltának ismérve.³³

Hogyan jön létre az állam?

A polgári közösségek története Schlözer szerint megmutatta: ha a nap mint nap felmerülő közösségi ügyek elintézésére nincs egységes irányító szerv, akkor az egyéni érdekek követéséből fakadó diszsonancia felbomlasztja a létrejöttékori pozitív célokat kitűző közösséget. A tapasztalat is arra tanít, hogy az egyes ember nem feltétlenül tudja átlátni a közösség érdekeit. A belső munkák megszervezéséhez, a viszályok rendezéséhez, a külső támadások elleni védekezéshez szükség van egy egységes akaratra. Schlözer gondosan ügyelt arra, hogy az ember természetéből, vagy ha nem abból, legalább ésszerű belátásból, ne annak ellenére vezesse le az államot. Nem tartotta elegendőnek pusztán azt leszögezni: „a népet irányítani kell”, hanem azt is hozzáfűzte, hogy az „irányítás szükségességét a nép maga is érzí”, mivel ősjogával, hogy mindent megtehet mások sérelme nélkül, nem tud élni.³⁴

²⁸ Staatsrecht, 65.

²⁹ I. m. 71. és köv.

³⁰ Staatsanzeigen. XIV. 54 : 20. 181.

³¹ Staatsanzeigen. I. Vorbericht, XVIII. 72 : 65.

³² Staatsrecht, 92.

³³ Statistik, 29.

³⁴ Staatsrecht, 97.

Az önmagát irányítani nem tudó, viszont az ebből potenciálisan következő anarchiát emberi természetével ellentétesnek érző nép ezért „szabad akaratából lemond született felségéről” és azt szerződés révén ünnepélyesen átruházza egy ettől fogva föléje rendelt hatalomra. (Attól függően, hogy kire száll a főhatalom, Schlözer, a korabeli felfogásnak megfelelően, alapvetően három kormányzati formát különböztetett meg: demokráciát, arisztokráciát és monarchiát. Mivel azonban a monarchiát ismerte el a legjobb kormányformának, az állam elemzése során annak monarchikus formájából indul ki.) Az akaratok egyesítése révén létrejött állam (pactum unionis voluntatum) ezután mint a nép képviselője irányítja a közösség ügyeit, törvényeket hoz, azokat betarttatja, vezeti a külügyeket stb.³⁵ Az alattvaló – írja Schlözer – „megtartja minden korábbi emberi és közösségi jogát, teljes szabadságát tetteiben, a kis mérséklést leszámítva, amit az új államjogok jelentenek.” A természetes emberi közösséget meghaladó állam, célja szerint, a természetes emberi kollektivizmus (a polgári közösség által is célzott) hatásos biztosítására jött létre.

A nép érdekeit képviselő uralkodó, a természetes és közösségi jogait jórészt megtartó nép absztrakt-humánus általánossága azonban a fogalmak pontosítása után sokkal merevebb tartalmat kap. A néperdek szolgálata ugyanis – azáltal, hogy Schlözer a néptől megtagadja saját érdekei felismerésének képességét – nem az uralkodónak a nép által kitűzött célokat realizáló tevékenysége, hanem csupán az uralkodó racionális imperatívusza (az viszont igen!). A „kis jogmérséklés” viszont ennek következtében beláthatatlanul nagyra válhat, mert ha a nép nem látja át az állam (saját) érdekeit, akkor vagy azt kell feltételezni, hogy az állampolgár ösztönösen helyesen cselekszik, de ezt Schlözer nem feltételezi³⁶, vagy pedig a nép fel nem ismert „valóságos” érdekei oltárán sokszor kényszerül feláldozni „vélt” érdekeit. A népnek az uralkodóval szemben ellenállásjoga sincs. Az alaphatalom „tagadhatatlanul a népé volt először, de azt átadta, át kellett adnia, mert mint nép nem képes gyakorolni és nem veheti vissza tetszése szerint, még ha tudná sem.”³⁷ – írja. Schlözer a népszuverenitást csak a demokratikus kormányformában ismerte el, de ezt a kormányformát, konkrétan Svájcot kizárólag mint az eredendően rossz berendezkedésű állam megtestesítőjét emlegette folyóiratában³⁸, éppúgy, mint a görög demokráciát, egyetemes történetében.³⁹ Az arisztokratikus és monarchikus kormányformában a szuverenitás az oligarchiához, illetve az uralkodóhoz kötődik. A nép pedig, különösen az egyes alattvaló, ha a szerződés kötés során egyszer átadta a hatalmat, a parancsok elleni engedetlenséggel felség sértést követ el.⁴⁰ Az állam intézményszerű szférájából a népet Schlözer egyértelműen kizárta.

Az államban – látjuk – határozott alá-fölrendeltségi viszonyról van szó már annak kialakulása-kor. Nem meglepő, ha azt találjuk, hogy a schlözeri elmélet ennek az alá-fölrendeltségi viszonynak az eredetét is az ember természetéhez rendelte. Előfeltevése az állam abszolút szükségyszerűsége, s igyekezett annak minden jellemzőjét pusztá evidenciaként eredeztetni a korábbi állapotokból. Hogyan lesz a még az egyenlők szabad egyesülésében megtestesülő polgári közösségből (igaz, az egyenlőség már ott is csak a családfelek egyenlőségét jelenti) uralkodó-nép viszony? Hogy az államot ne keljen oktrojálni, Schlözer néhány újabb emberi sajátosságra mutat rá, amelyek különösen aktivizálódnak a természetes közösségekből az államba való átlépés folyamán. Fontos megállapítása: az emberek fizikai adottságai (erős, gyenge, szép, csúnya), erői (gazdag, szegény), szellemi adottságai (okos, buta) már a természeti állapotban sem egyformák s a különbségek később csak növekednek.⁴¹ „Csak félig igaz az a mondat, hogy minden ember természettől fogva egyenlő. Csak jogaikban egyenlők az emberek”,

³⁵Schlözer államfelfogására lásd: *R. Mohl: Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. II. Erlangen, 1856. 440–460; A. Berney: August Ludwig von Schölzers Staatsauffassung. Historische Zeitschrift, 132. 1925. 43–67.*

³⁶Sőt, azt mondja, hogy az emberek többsége buta és gonosz, ezért irányításra van szüksége (Statistik, 30).

³⁷Staatsrecht, 98.

³⁸Staatsanzeigen, II. 7 : 34; IV. 14 : 12.

³⁹Universalhistorie, 70.

⁴⁰Staatsrecht, 104, 107.

⁴¹I. m. 40. és köv.

abban, hogy az erősebb a gyengébbet, az okosabb a butábbat, nem használhatja fel saját céljaira,⁴² akkor sem, ha tudja, hogy a nálánál gyengébb érdekében lépne fel. Az alá-fölérendeltségi viszonyt azonban levezeti Schlözer, csak nem felülről, hanem alulról, azáltal, hogy minden olyan alá-fölérendeltségi viszonyt jogszerűnek, a jogegyenlőséget meg nem sértőnek tekint, amely az alárendelt beleegyezésével történik. A beleegyezés szentesítette hierarchia így már az emberi lét kezdetéhez rendelődik és előképévé válik az állami fennsőségnek, ráadásul az ember bensőjéből eredően, mert az „ember, aki természettől szabad, szereti magát alávetni egy uralkodónak”.⁴³ Így válik az állami politikai intézményrendszer csupán törvényszerű utolsó láncszemmé a természeti állapot fizikai szellemi különbözősége és a házi közösség fokán megjelenő magántulajdonból eredő gazdasági hierarchia láncán.⁴⁴ A korábbi formákhoz képest annyiban más az állam – de ez fontos –, hogy az intézményesített hatalommal rendelkező uralkodó már kényszerítéssel is keresztülviheti akaratát, mivel az alattvalók „beleegyezése” az irányíttatásba a szerződés-kötés egyszeri aktsa után visszavonhatatlan.

Összegzésül: Schlözer az államot az ember természetes társulási hajlamának hatásos biztosítására létrehozott politikai szervezetnek tekintette. Ennek célja a polgárok boldogságának biztosítása, ami viszont elválaszthatatlan az egész állam javától. Hierarchikus berendezkedését az alattvalók irányításának szükségessége (előfeltétel) törvényszerűvé tette. Ez utóbbi kitétel viszont a népet potenciálisan kiszolgáltatta az uralkodónak.

De csak potenciálisan. Mert ha a schlözeri elmélet *conditio sine qua non*-ja a nép irányításának szükségessége, akkor alapkövetelménye az irányítók közérdekre orientálódása is. „A felsőség csak feltételekkel együtt bírja tiszteletre méltó hivatalát, jogai, kötelességei vannak, mint az alattvalóknak, minden viszson. A kötelességeiket elfeledő alattvalók rabló vadállatokká lesznek, parasztháborúkat robbantanak ki. Felső hatalmak, melyek elfeledik kötelességüket, türranoszok lesznek és a szabad emberek, akik a teremtő céljai szerint, boldogok kell legyenek a földön, nem pedig egyesek vagy kevesek eszközei vagy áldozatai, máhás állatokká válnak.”⁴⁵

A pufendorfi kötelesség-mítosz mellett azonban Schlözer (mint Pufendorf és Montesquieu is) szükségesnek látott további, az uralkodó belátásán, lelkiismeretén túli intézményes biztosítókat is beépíteni az állam irányításába. Ezek a biztosítékok a rendek, egyrészt a nemesség, másrészt a polgárság s ez utóbbi egyben a nép képviselője is. Schlözer alapelve, hogy „az államot megfelelő ellensúllyal kell terhelni, úgy, hogy maga magát kiegyensúlyozza, ha túlságosan az egyik oldalra billenne.”⁴⁶ Az államirányítás egyensúlyának igazi biztosítékát viszont az úgynevezett szabad rendekben, a társadalmi nyilvánosság megteremtésével a sajtón át szavát hallató értelmiség megerősödésében látta. Ennek a túlságosan a 18. századra emlékeztető követelménynek az elve már az állam kialakulása-kor megfogalmazódik: „Hangosan gondolkodni és beszélni, különösen a közösség javáról nemcsak joga az alattvalónak, hanem kötelessége is.”⁴⁷ Ez az úgynevezett kevert típusú állam – az uralkodó irányítja, a rendek, a sajtó és a nép érdekeinek képviselésével korlátozzák, az értelmiség pedig a sajtó révén hozzájárul a hibák felkutatásához – Schlözer ideálja; sajtó korával szemben is.

Schlözer az államot az emberi együttélés örök keretének tartotta, feladatként pedig annak fenti különös formájának megteremtését határozta meg, azzal együtt, hogy e különös formát, ha csak racionálisan teremthető is meg, mint a természeti elveknek leginkább megfelelőt tétélezte. Meggyőződése volt, hogy ennek a legmagasabb, már nem meghaladható (és nem meghaladandó) formának eleget tesz az angol alkotmányos monarchia, melynek kivívása a kontinensen is elindult, felülről kiinduló felvilágosult reformok révén. Úgy vélte, hogy ezek a reformok csakis felülről indulhatnak ki – a népnek csak az igénye van-lehet meg rá –, de felülről meg is kell valósítani azokat, nehogy a népi igény fegyveresen törjön utat magának, mint a francia forradalomban. Ez a gyakorlati igénye teoretikusan úgy jelenik meg, hogy az emberi lét szükségszerű keretének már az emberi történelem kezdetén

⁴² Staatsanzeigen. XVII. 66 : 24. 220.

⁴³ Staatsrecht 12.

⁴⁴ Schlözer a magántulajdon egyenlőségéből indul ki. Az eredeti gazdasági egyenlőség meg-bomlását a termelés fokozódásával viszont szükségszerűnek tartotta.

⁴⁵ Staatsanzeigen. IX. 36 : 57. 502.

⁴⁶ Staatsrecht, 146.

⁴⁷ I. m. 108.

az ideális államot mutatja fel. Amikor tehát a történelemben tanulságokat keres a jelen számára – mert ez a történetkutatás célja –, akkor saját 18. századi eszményképét akarja és találja is ott meg. Ezáltal lesz a schlözeri történelemtíp deduktív, s amit a történelem az emberiség kezdeteiről számára „bizonyít”, az csak saját előfeltevéseinek logikus konzekvenciája.

Mi volt a politikai jelentősége ennek a zárt rendszernek? Az, hogy az államvezetés felvilágosítását, ezáltal a feudalizmus aktív reformálását teoretikusan megalapozta, követelő történelmi szükségszerűségnek tüntette fel.⁴⁸ Az ideális állam elméletileg sokféle értelmezésre adna lehetőséget, hiszen végsősoron a „népboldogítás” nem pontosan körülírható elvére épül, ezért Schlözer számtalanszor konkretizálja a teendőket az állam-ideál kivívásához. Elvetette a nemesi kiváltságokat,⁴⁹ az emberi történelem legsötétebb oldalának tartotta a Leibeigenschaft-ot, különösen élesen kikelt annak livóniai,⁵⁰ holsteini, pomerániai, mecklenburgi⁵¹ formái ellen. A Leibeigenschaft-ban az emberi jogok lábbal tiprását látta, amelyben az ember elveszti méltósága érzését, olyannyira, hogy „felülről” kell újra annak tudatára ébreszteni⁵², és a parasztságot is országgyűlési képviselőhöz juttatni.⁵³ Üdvözölt minden tolerancia-rendeletet⁵⁴, elvetette a katolikus egyház kiváltságait,⁵⁵ a vallási elnyomást a „Jegrettenetesebb jogszérelmek” egyikének tartotta, követelte a lelkiismereti szabadságot.⁵⁶ A sajtószabadságban pedig a despotizmus elleni legfőbb biztosítékot látta.⁵⁷ Ezért is számolt be folyóiratában a még a 18. században is zajló boszorkánypörökről,⁵⁸ a bírói hatalommal, törvényekkel visszaélő úgynevezett Justizmord-okról.⁵⁹

Amikor a népboldogításról, az uralkodó és a rendek köteleességéről beszélt, e követelés tartalmi alapját ezek az elvek képezték és minden olyan államot despotikusnak minősített, ahol ezek a követelmények nem jutottak érvényre. A racionális imperatívus ésszerű reformpolitikát jelent.⁶⁰

Az uralkodó-rendek-értelmiség vezette felvilágosult állam mintájának ugyan Schlözer az angol alkotmányos monarchiát tartotta, objektíve azonban a közép-kelet-európai felvilágosult abszolútizmus politikai ideológiáját képviselte. Tudományos munkásságát az állam érdekeinek szolgálatába állította és nem is tudott elképzelni más beleszólási lehetőséget a politikai életbe, mint a nemesi–hűbéri struktúrát megőrző (csak kinövéseiben reformáló) rendbe való betagozódás által. A német területek, Ausztria, Poroszország, Oroszország viszonyaira szabott elmélet nem kerülhette meg, hogy itt második jobbgátságról (ha meg is indultak a reformmunkálatok), a polgári fejlődés végzetes lemaradásáról van szó a már kapitalista formációban élő Angliával és az abszolútizmussal szemben már felsorakozott, erős polgársággal rendelkező Franciaországgal szemben. Reformköveteléseinek megvalósítását (melyek nem céloztak társadalmi átalakulást) Schlözer – a korabeli közép-európai reform-értelmiségi törvényszerű sorsaként – tehát nem tehetette egy formálódó polgári mozgalom céljainak részévé (de nem is akarta), hanem a feudalizmust alapvetően megváltoztatni nem akaró felvilágosult államra apellált. Ez ugyan nem az értelmiségi törvényszerű sorsa a 18. századi Közép-Kelet-Európában, mindazonáltal az egyetlen alternatívája, ha politikai szerepet kíván játszani. Ennek azonban az utóbbi esetben logikus következménye, hogy követeléseit hozzá kell nyesegetnie a fennálló hatalom által még elfogadható

⁴⁸ A hibákat fel kell deríteni és „az emberbaráti, felvilágosult kormányoknak maguknak kell kézbe venni a javítások ügyét” (Staatsanzeigen. XVI. 69 : 49. 457).

⁴⁹ Staatsanzeigen. II. 6 : 30. 259; XVI. 54 : 20. A nemesi címet, mint érdemek elismerését – de feudális kiváltságok nélkül – Schlözer nem tartja elvetendőnek. A századforduló után egyébként maga is nemesi címet kapott az orosz cártól, Nesztor krónikája elismeréséül.

⁵⁰ Staatsanzeigen. II. 8 : 60. 432. és köv.

⁵¹ Staatsanzeigen. III. 12 : 55.

⁵² Uo.

⁵³ Staatsanzeigen. XIV. 54 : 20. 183.

⁵⁴ Staatsanzeigen. I. 2 : 25. II. József tolerancia-rendeletét kommentálja, dicsérően.

⁵⁵ Staatsanzeigen. XIV. 56 : 36. 460. felszólal a magyar katolikus papság kiváltságai ellen.

⁵⁶ Staatsanzeigen. IV. 14 : 12. 148.

⁵⁷ Staatsanzeigen. VII. 25 : 3. 77. és köv.

⁵⁸ Staatsanzeigen. II. 6 : 14. 161–167.

⁵⁹ Staatsanzeigen. II. 7 : 34.

⁶⁰ A felvilágosult ész szerinti tevékenységet és az erényt Schlözer összekötötte (Staatsrecht, 20).

reformokhoz és politikai önállósága csak az állam által megszabott keretek között érvényesülhet. Ideológiája viszont így nem más, mint a fennálló felvilágosult abszolútizmus intézkedéseinek apológiája, vagy csak udvarias tanácsadás, de semmiképpen sem önálló társadalmi rétegekre támaszkodó erő. Schlözer államelmélete nem tartalmaz a fennállón lényegesen túllépni akaró célokat, alapját a nemesi-rendi államszervezet újabb, felvilágosult abszolútista kiadása jelenti.

Ha azonban Schlözer nem is akar többet, mint ami potenciálisan a felvilágosult abszolútizmus lehetőségeiben is benne rejlik, s mégis úgy ítéli meg, hogy az még adekvát lehetőségei határáig sem megy el, akkor nem marad más fegyvere, mint az „észre” való hivatkozás, az ideális állam történelemből logikailag levezetett képének felmutatása s a bizakodás, hogy az államvezetéssel azt el lehet fogadtatni.

Ennek az észre és belátásra hagyatkozó elméletnek is megvan azonban a maga pozitív szerepe: ha apológia is, mindenesetre nem a fennálló apológiája, hanem egy, a fennállót – ha felemás is – reformáló rendszer ideológiai alátámasztása, vagy felvilágosult reformpolitika követelése azokon a területeken, ahol még az osztrák–porosz mintájú reform-munkálatok sem indultak meg. Ebben az értelemben nagyon is előremutató volt Schlözer eszmerendszere Európa számos korabeli államának viszonyaihoz képest.

Elmélete nem utolsó sorban azért is lehetett nagyhatású, mert nem követelt sokat. Rámutatott az ész alapján megoldandó, a felvilágosult abszolútizmus reformlehetőségeit túl nem lépő feladatokra, melyek elvégzése úgy kapta meg az erény dicsfényét is, hogy közben a végrehajtóknak nem kellett különösebb áldozatokat hozniuk és a nép államügyekbe való beavatkozásának kizárásával a forradalmak is (a forradalom Schlözernél erőszakos változásokat, zűrzavart jelent) elkerülhetők voltak. Olyan dilemmákkal, hogy a reformpolitika járható út-e, a politikai állam valóban biztosíthatja-e az individuális polgár-boldogságot, hogy az állami hierarchiát kompenzálja-e a jog – azaz a törvény előtti egyenlőség –, hogy az erény alaphozható-e az észre, és hogy az ész egyáltalán honnan meríti bizonyosságát – nem terhelte rendszerét.

A világtörténelem, amely szűkebb értelemben az államok történetével azonos (tágabb értelemben a természet története is beletartozik), Schlözer szerint alternatív lehetőségként magában rejti az ideális államot, de az nem a történelem egy a kezdetektől a jelenig törvényszerűen felfelé ívelő folyamatának betetőzése.⁶¹ A történelmi folyamat schlözeri megítélésének kulcsát az értékek mibenlétének tisztázása adhatja meg. A meglehetősen heterogén értékekből két határozottabb kontúrú csoport bontakozik ki. Az anyagi kultúra eredményei, – tűz, üveg, papír, puskapor, iránytű, könyvnyomtatás feltalálása – a tudományok haladása egyrészt, másrészt és főleg az „emberi jogok” jól berendezett államokban történő érvényesülése, a felvilágosult kormányzati rendszer.

Az anyagi kultúra területén egyértelmű és pozitív előrelépést, növekedést állapít meg Schlözer. Az egyetemes történet egyik fő feladatának tartotta annak bemutatását, hogy a 18. században készen kapott kulturális, technikai és életfeltételek a megelőző korok szakadatlan apró munkájának eredményeként lettek az élet ma már természetes részei.⁶² A világtörténet egyik legfontosabb része ezért a technikai fejlődés leírása és az egyre szaporodó találmányok szerepének megvilágítása. A történelem Schlözernél felfelé ívelő tudományfejlődés is, amit egyértelműen pozitívnak nyilvánított akkor is, ha az emberi kultúra, jólét növekedésével, a „refinált gonoszság” megjelenésével ugyancsak számolt.⁶³ Azonban a rousseau-i dilemmáig, az egész addigi fejlődés eredményének megkérdőjelezéséig nem jutott el, az anyagi, szellemi haladást, lényege szerint, minden esetleges – de azt is állítja: elkerülhető – negatív kinövésére ellenére egyértelműen pozitív tartalomként fogta fel. Az egyetemes történet feladata annak bemutatása is: hogyan alakultak egyre szélesedő kapcsolatok előbb az egyes népek, majd államok között, hogy aztán a folyamat betetőzéseként és pozitív eredményeként, az újkorban a föld minden népe kapcsolatba kerüljön egymással.

⁶¹ Elterjedt az a felfogás, mely szerint Schlözer a történelmet, főleg Goguet és Turgot nyomán – szemben a korai felvilágosodás gondolkodóinak nézeteivel – az alacsonyabb formáktól a magasabbak felé való (végsősoron töretlen) haladásnak tartja. Így pl. *Schilfert: Schlözer als Historiker des Fortschritts*. In Lomonosov–Schlözer–Palka. 115–131; *B. Warlich: August Ludwig von Schlözer 1735–1809 zwischen Reform und Revolution*. Nürnberg, 1972 (kézirat). 120–130.

⁶² *Universalhistorie*, 246.

⁶³ *Staatsrecht*, 71. és köv.

Ez azonban csak az érem egyik oldala. Vajon az anyagi-technikai-tudományos haladás, ami tény, egyértelmű megítélése, az emberiség egyre szélesedő kapcsolatainak pozitív értékelése, jelenti-e egyúttal Schützernél, hogy a történelem koronként előre halad és a későbbi korok, legalábbis tendenciájukban magasabb szintűek az előzőeknél? Erre már nem kapunk egyértelműen igenlő választ. Az egyetemes történelem feladata Schützernél az emberi nem fokozatos *nemesedési* és *romlási* folyamatainak kutatása, az államok születésének, virágzásának és bukásának leírása.⁶⁴ A történelemnek nemesedési és romlási folyamatként való felfogása állandóan visszatér történeti műveiben, sőt ez az egyik olyan alaptétele, amelyet alaposan át is gondolt. Egyetemes történetének 1772-es kiadását recenzáló Herder ugyanis erre rágédeztet⁶⁵, s Schützér válaszában a következőket írta: „Könyvemben a nemesedés és romlás kategóriát használok a korábbi emberi nem forradalmi kifejezés megvilágítására... Az, hogy az erők, a szellem, a szív és a test egyetemes nemesedéséből több boldogság következne, ismeretes. De miért nem beszél Herder úr a romlásról? Nem vette észre, hogy az emberi nem jellemzőjének... a meghatározatlanságot, azaz nemcsak a tökéletesedést, hanem a hanyatlást is elfogadtam. Maga a nemesedés, ha részleges és egyoldalú, romlássá változhat.”⁶⁶

A határozatlanság Schützér szerint az emberiség lényegi része: „Ezer erő szunnyad benne és örökre szunnyadni fog, ha azt indítékok a pusztá lehetőségéből hatással nem változtatják.” Csak szituációk függvénye, hogy az ember értelme felébred és Szókratész, Montesquieu lesz, vagy lesüllyed, megromlik és kannibál, Néró, Pizzaro válik belőle.⁶⁷ Nem nehéz észrevenni, hogy Schützér, miként az államot az értelmes ember találmányának, a már megalkotott közösségben való életet is (hogy az kiteljesedés, vagy süllyedés lesz) ésszerű tettek, körülmények és szituációk meghatározta függvényének tettezte. A körülmények, szituációk viszont nem lehetnek biztosítékai semmiféle egyértelmű tendenciának, hiszen ezek Schützernél: a klíma, táplálkozás, életmód, más emberek kényszerítő ereje, véleménye, példája. E körülmények hatására az ember átkerülhet a vadságból a kultúra (állam) állapotába, de fordítva is.

Ezért aztán Schützér szemében a világtörténelem egy nagy színpad, ahol állandó változások, körforgások, haladó és hanyatló periódusok figyelhetők meg, felvilágosult és barbár államok váltogatják egymást. Ki ismerne az oszmán birodalom mai szolgálóiban a fáraók virágzó korszakának egyiptomi népére, a római naplopókban az egykori világhódítókra és fordítva: a mai kulturált németységben az egykori vad seregekre?⁶⁸ A történelmi hanyatlás példjaként idézi: a törökök kardja elpusztította a virágzó Keletet, a spanyolok vérszomja Perut és Mexikót, Szolón és Lykurgosz egykor nagy államai ma falvak, de ugyanígy járt Babilon és Bagdad. Ezzel szemben nehéz ma már elképzelni, hogy Augustus nem tartotta méltónak a hódításra a „boldog Britanniát”.⁶⁹ Az emberi történelemben születnek, virágoznak és elhalnak az államok, ugyanúgy, ahogy az egyes ember.⁷⁰

Schützér a történelmet az örök emberi természet megnyilvánulásaként fogta fel, olyannak, amely a történelem különböző korszakaiban és különböző államaiban más-más formákat mutat, de lényege szerint azonos törvényszerűségekre épül. Ha a történetíró – írja – az egyes történelmi korok lényegét vizsgálja, mindenütt frappáns hasonlóságot talál, „az emberek minden fokon emberek, ugyanolyan módon cselekednek, nincs új a nap alatt.” Róma elbukott, mint Bagdad és Kairó, Clodwig, Mohamed és Dzsingisz kán államai ugyanolyan véget értek, Timur ugyanazt jelentette a mongoloknak, mint Nagy Károly a frankoknak, a pápa, a kalifa, a dalai láma csak ugyanazon lényeg különböző megjelenései.⁷¹

⁶⁴ Universalhistorie, 219, 224, 232.

⁶⁵ A. L. Schützers Vorstellung seiner Universalhistorie. In: Frankfurter Gelehrte Anzeigen, 1772. 60, 392.

⁶⁶ Hrn. Johann Gottfried Herders Beurteilung der Schützerschen Universalhistorie in den Frankfurter Gel. Anzeig. St. 60, 1772. mit August Ludwig Schützers Anmerkungen über die Kunst, Universalhistorien zu beurteilen. 276. és köv. (Az Universalhistorie 1775-ös kiadásával van egybekötve.)

⁶⁷ Universalhistorie, 223. és köv.

⁶⁸ Schützér: Weltgeschichte nach ihren Haupttheilen im Auszug und Zusammenhang. Wien. 1786.

⁶⁹ Universalhistorie, 228. és köv.

⁷⁰ I. m. 232.

⁷¹ I. m. 249.

Az anyagi kultúrában, technikában, a tudományban egyértelműsített haladás–gondolat tehát egyáltalán nem kap helyet Schlözernél akkor, amikor a történelmet az államok egymásutánjában vizsgálja. Azt nem tagadja, hogy az anyagi–technikai vívmányok mindig egy-egy néphez kötvé realizálódnak, ha azonban az államok egymásutánjában mégsem lát haladást, akkor egyértelmű, hogy a haladás több, mint csak a technika és a tudomány növekedése. Mielőtt rámutatnánk, hogy mi az a plusz, még egy részt kell idézni egyetemes történetéből: „Európa államai nagyrészt az 5. században széttűzött Nyugat-Római Birodalom romjaira alapozódtak, de mai alkotmányukat kultúrájuknak azt a magas fokát, mely által nemcsak a mai világot, hanem az egész ókort meghaladják, és azt az elképesztő haladást, amit azóta az emberi nem bennük megtett, csak a 15. századtól számíthatjuk.”⁷² Az újkornál tehát – ez Schlözernél a 15. században kezdődik – ceszúrát húz és az utolsó 300 évet, mint minden addigi korszak fölött álló periódust kiemeli a történelem addigi indifferens változásokat mutató folyamatából. Az újkort egyértelműen a történelem csúcsának tekinti. Az anyagi–technikai haladás és a történelmi államok sorsa ettől fogva megszűnik ellentmondásban lenni, mivel az utóbbiak biztosítják az előbbieket realizálódását. Míg a 15. század előtti történelemben csak a haladás lehetősége volt meg, a 15. század után az kiteljesedhet. Hogy ezt a meglehetősen önkényes történetfelfogást megértsük, vissza kell nyúlnunk ahhoz, amit Schlözer a felvilágosult abszolútizmusról tart. Ha állítja a felvilágosult abszolútizmus egyértelműen pozitív voltát és a jelenben való megvalósításának lehetőségét, akkor egyszerű logikai feladatként adódik, hogy az örök emberi természetből kiinduló Schlözer, mikor a felvilágosult abszolútizmus elérkezését hirdeti, annak a történelmi folyamatban így jelölje ki a helyét. Nem akarja, hogy erre a korszakra is vonatkozzanak a történelem nemesedés–romlás törvényei, mert hiszen akkor a nagy ideál elbukásának lehetőségét is felvenné rendszerébe. Az igazi érték Schlözer számára a felvilágosult abszolútista állam. Ebből érthető, hogy egyértelmű történelmi haladásról, helyesebben a történelem hullámmozgásának megszűnéséről és magasabb szintre kerüléséről csak akkortól beszél, amikortól ezen államforma megteremtését valóságosnak látja. Ez a felvilágosult monarchia azonban nem a történelem törvényszerűségeinek működése következtében válik lehetségessé, nem egy bizonyos haladó folyamat eredménye, hanem a felvilágosodás újkori győzelme révén tudatos tettekkel megteremthető forma (amelyet persze az ember természete öröktől fogva mint magának legmegfelelőbbet tételez).

Újra azoknak a történelmi körülményeknek a meghatározó szerepére kell rámutatni, amelyek között Schlözer élt. Ami nyugaton a polgári fejlődés eredménye: az alkotmányos monarchia; azt tünneti fel Schlözer a történelem csúcsának, de ha nincs polgárság, akkor nem marad más, mint az „ész”, amire azt alapozni lehet Kelet- és Közép-Európában. Amikor a korabeli porosz, osztrák, német államokban a felvilágosodás győzelmét ünnepli, akkor egyben a történelem alternatívájának határozott irányba történő kinyílását állítja az ideális állam felé, ezáltal az újkor története az egyes vonalú haladás koraként kerül szembe a korábbiakkal. Ezért mikor azt mondja: „nincs új a nap alatt”, akkor az elmúlt korszakok felvilágosult állam kivívására irányuló harcait minősíti, amelyeket szemben a jellel nem koronázott siker. Ez csak a felvilágosodás általános győzelmével lesz lehetséges (ami itt és most következett be).

Konkrét történetírói módszere is ezt támasztja alá.⁷³ A történelemben a jelenig nem lát határozott tendenciát, ami köré az eseményeket csoportosítani tudná. Fő tendencia híján kényszerül az „egészet” megragadni. Hogyan? A történetírás feladata szerinte az emberiség egyetemes történetének megírása. Ennek első állomása kell legyen a föld minden népe történetének külön-külön megírása – ez körülbelül kétszáz külön néptörténetet igényelne.⁷⁴ (Ez az úgynevezett aggregátum.) Ezután következne a *szisztematikus* világtörténet megalkotása, alapul véve a kész néptörténeteket. Ezt az utóbbit kétszer kellene megírni, két különböző szempontból. Először Schlözer korszakokra osztja a világtörténelmet: ősi világ (Ádám-tól Noé-ig), elővilág (Noé-tól Kyroszig), ókor (Kyrosztól Clodwigig),

⁷² I. m. 280.

⁷³ Schlözer konkrét történetírói módszereire – forráscentrakusság, forráskritika, a történeti segéd tudományok (oklevéltan, numizmatika, filológia stb.) alkalmazása – nincs helyünk kitérni. Főleg ezzel foglalkozik Wesendonck, H.: Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer. Leipzig. 1876.

⁷⁴ Universalhistorie, Vorrede.

középkor (Clodwigtól Kolumbuszig) és az újkor (15. századtól).⁷⁵ Ezeket a korszakokat időben egymás után az ok-okozati, vagy csupán egyidejű, de fontos eseményeket bemutatva kell részletezni. Ezáltal kapunk Schlözer szerint egy kronológiai sort, amely azonban szélességében (szinkronisztikusan) is rendezzi az eseményeket.

Ezután következnek az újabb kifejtés, immár kronológiai–etnográfiai módszerrel, azaz politikai közösségek szerint. Azonban ebbe a kifejtésbe már nem kerülne bele minden nép, hanem csak azok, amelyek a világtörténet folyamatára – pozitívan vagy negatívan – hatással voltak, a többi nép története megtalálható az aggregátumban. A kiemelt népek az úgynevezett *főnépek*. Egyrészt az uralkodó, hódító népek, amelyek emberek millióinak sorsára gyakoroltak meghatározó befolyást, akár pozitívan, akár negatívan: perzsák, makedónok, rómaiak, németek, arabok, törökök stb. Másrészt a *fontos népek*, amelyek fegyver és erőszak nélkül, de szintén nagy hatással voltak a történelemre: egyiptomiak, föníciaiak, héberek, görögök, pápai állam, Bizánc stb.⁷⁶

Ezzel a hármas kifejtéssel írható meg Schlözer szerint az emberiség története⁷⁷; ezt a világtörténet-koncepciót azonban csak elméletileg fejtette ki, gyakorlati megírását egészen vázlatosan végzte el.⁷⁸

A történelemnek ez a felfogása is tükrözi, hogy Schlözer a történelemben nem lát egyértelmű felfelé ívelő folyamatot a felvilágosult abszolútizmus általa csúcspontként felfogott korszakáig. Figyelme, amikor a történelmi múltra szögeződik, nem tendenciákon akad meg, hanem nagy eseményeken, nagy hatású (nem feltétlenül pozitívan értékelt) államalakulatokon. Nagyállam-központúsága azonban nem azonos a nagy államok feltétlen csodálatával, számára pusztán történeti tény, hogy meghatározó szerepet csak ezek az államok játszhatnak a történelemben.

Saját korára vonatkoztatva is megmarad ebből annyi, hogy nagy államokban látja a pozitív reformok megvalósításának biztosítékát, de az újkor csak a felvilágosodás győzelmével vonhatja ki magát a történelem addigi (bár anyagi javakat felhalmozó) fény–árnyék játékából. Így válik a történelem tanulmányozása által is alátámasztott szükségessé a felvilágosult abszolútista állam megteremtésére irányuló racionális tevékenység.

⁷⁵I. m. 3.

⁷⁶I. m. 299–301.

⁷⁷1786-os Weltgeschichte-jében némileg más a korszakolás, de a lényeg nem változik. Meg kell jegyeznünk, hogy Schlözer az egyetemes történet megírását csak az i. e. VI. századtól a XV. századdal bezáróan tartotta lehetségesnek. E korszak előtt – úgy vélte – nem volt olyan kapcsolat az államok között, hogy azt egyetemes történetileg át lehessen tekinteni. A XVI. századtól viszont ellenkezőleg: az események gazdagsága, a jelenhez való túlságos közelség miatt tartotta lehetetlennek a rendszerezést. – A fő szempont híján sok szempontot érvényesíteni akaró felfogását tükrözi, hogy a fentiek kivül még egy, mesterségek, találmányok szerint rendszerező kifejtés szükségességét is felveti.

⁷⁸Azt, hogy sokat markol és keveset fog, többen is a szemére vetették, Pl. *Wegele*: Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus. München–Leipzig, 1885. 769, *Mohl*: i. m. 447, *B. G. Veber*: Isztoriograficeszkije problemü. Moszkva. 1974. 28. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Schlözer egyetemes történeti műveit alapelveit tisztázandó írta. Egyetemi előadásai során részletesebben fejtette ki ezeket. Tanúsítják ezt az Országos Széchényi Könyvtár Romy Károly és az Akadémiai Könyvtár Teleki László jegyzetei. Ezekre a jegyzetekre *H. Balázs Éva* hívta fel a figyelmet (A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok, 1963. 1193). A leírt és az előadott anyag közötti különbségekre utal *Fritz Valjavec*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland, 1770–1819. München. 1951. 102.